

## KARŞILIKLI TİCARET

Doç. Dr. H. Oygur

### I. Genel İlkeler ve Terminoloji

Karşılıklı ticaret, anlaşmalı ticaret, bilateral ticaret hatta parasız ticaret olarak isimlendirilen değişim biçimi çok yönlü ticaretten (multilateral trade) farklı özelliklere sahiptir. Çeşitli ve farklı görünümde işleyebilen karşılıklı ticaret temelde, ihracat ile ithalatın bir şekilde ilişkilendirildiği bir tür takas ya da takas benzeri (quasibarter) mübadeledir. Bu çerçevede içinde ihracat ve ithalat işlemiyle ilgili veya görevli özel firmalar ve/veya kamu kuruluşları arasında ticarete ilişkin bir anlaşma yapılır. Tarafların bir araya gelmesiyle yapılan görüşmeler sonunda ihracatçı sattığı mal hizmet ya da teknolojinin bedelini belli mal ve hizmetler cinsinden almayı kabul eder. Her ne kadar bu değişim işlemi farklı isimler ve karmaşık mekanizmalarla gerçekleştirilebilir de temelde yapılan şey, malın yada hizmetin aynı olarak ödenmesidir; yani mala karşı mal alışverişi söz konusudur.

Dünya ticaretinin büyük bir kısmı çok yönlü (multilateral) olarak yapılmaktadır. Nitekim II. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan uluslararası ekonomik ilişkiler düzeninin temelinde çok yönlülük vardır. IMF ve GATT'in önderliğinde yürütülen bu sistem ile 1950'den günümüze kadar dünya ticareti hızla gelişmiştir. Öte yandan anlaşmalı ticaretin dünya ticareti içindeki nisbi önemi çok daha azdır ve bu nisbi önem zaman ve mekan içinde önemli sayılabilecek değişiklikler gösterebilmektedir. Örneğin iki Dünya Savaşı arasındaki dönemde ve özellikle Batıda Büyük Buhanın yaşandığı 1930'lu yıllarda dünya ticaretinin önemli ölçüde takasa kaydığı bilinmektedir. Almanyanın o dönemde uzunca bir süreyle hemen hemen tüm ilişkilerini ikili anlaşmalara dayalı takas ile sürdürdüğü bilinmektedir. Batı dünyasının altın çağı olan 50'li ve 60'lı yıllarda ise bilateralizm genelde önemini büyük ölçüde yitirmiştir. Ancak aynı yıllarda, Doğu Bloğunun oluşmasıyla anlaşmalı ticaret bu bölgede bütünüyle hakim olmuştur. Günümüzde de Comecon ülkeleri arasındaki ticaretin tümüne yakın kısmı ikili anlaşmalar çerçevesinde yürütülmektedir. Öte yandan 1970'li yıllardan itibaren hızla gelişmeye başlayan Doğu-Batı ticareti de büyük ölçüde anlaşmalı olarak sürdürülmektedir. Yine günümüzde birçok az gelişmiş ülkelerin kendisi gibi az gelişmiş ülkelerle ve sanayileşmiş ülkelerle ticaretini anlaşmalara dayandırdığını görmekteyiz. Ve Nihayet 1980'den sonra bütün dünyada karşılıklı ticaretin nisbi öneminin arttığı dikkat çekmektedir.

\* HÜ. İktisat Bölümü Öğretim Üyesi



Uygulamada karşılıklı ticaret farklı isimler altında yürütülmektedir. Nitekim literatürde "counter purchase" "compensation" "off set" "blocked currencies" "switch trading" terimleri karşılıklı ticaretin çeşitleri olarak geçmektedir. Bunların ayrıntılarına ve uygulamadaki farklılıklara girmeden karşılıklı ticaretin hangi temel mekanizmalarla işlediğini anlamaya çalışalım:

Takas (barter) karşılıklı ticaretin en basit şeklidir. Takasta ihracatın bedeli önceden belirlenmiş başka bir cinsinden alınır. Bu tür değişim Doğu Blokunda oldukça yaygındır. Örneğin Bulgaristan Çekoslovakya'ya meyve satmak istiyorsa, Çekoslovakya'dan aynı değerde başka bir mal almayı bilateral bir anlaşma ile kabul eder. Genellikle alışverişin eşdeğer meblağlarda olmasına gayret edilir ancak bazı istisnai hallerde borçlanmaya izin verilir. Takas aslında gerçekleşmesi oldukça zor bir değişim biçimidir çünkü iki spesifik malın değişimini arzu eden tarafları kısa sürede bularak denkleştirmek hayli zordur. Üstelik sözkonusu malların parasal değerlerinin belirlenmesi ve eşitlenmesi de sorunlar yaratmaktadır. Bu zorluklara rağmen Doğulu ülkeler arasındaki ticaretin % 90'a varan kısmı bu şekilde yürütülmektedir.

Takasın biraz daha geliştirilmiş hali kliringdir. Takasta taraflar, iki ülkedeki ithalatçı ve ihracatçılardır ve genellikle ithalatçı ile ihracatçı aynı olmaktadır. (Örneğin Sosyalist ülkelerdeki Dış Ticaret Organizasyonları) Kliringde ise mekanizmaya ihracatçı ve ithalatçıların dışında bir aracı kuruluş girmektedir. Bu aracı kuruluş ülkelerin Merkez Bankaları veya bir Kliring Ofisidir. Bu sistemde ithalatçı, satın aldığı malın bedelini kendi ulusal parası cinsinden Merkez Bankasına öder. Karşı ülkeye mal satan ihracatçıya ise yine M.B. bu paralardan ödeme yapar. Bu işlemler diğer ülkede de aynen tekrarlanır. Bu durumda mal değişimi döviz ödemediği ulusal paralarla yapılmış olur. Kliring hesaplarının denk olmaması halinde tarafların birbirlerine kredi açması uygulamada sıkça rastlanan bir durumdur. Kredi tavanının aşılması halinde ise, hesaplar altın veya konvertibi dövizlerle ödenmektedir.

Günümüzde genelde ödeme anlaşmaları olarak isimlendirilebileceğimiz ve temelde kliringden pek de farklı olmayan uygulamalar çeşitli isimler altında yapılmaktadır. Örneğin "buy-back arrangement" tabir edilen uygulamada taraflardan birisi karşı tarafa makine teçhizat veya teknoloji satmakta, karşılığını bunlar aracılığı ile üretilen mal cinsinden almaktadır. "Buy-back" anlaşmaları teknoloji transfer kanallarının en önemlileri arasında yer almaktadır. Bu anlaşmalarda teknoloji transferi ya lisans satımı ya anahtar teslimi tesisler kurmak suretiyle ya da belli teçhizatın aktarılması şeklinde gerçekleşmektedir. Buyback anlaşmaları genellikle uzun süreli olmaktadır. ve Doğu -Batı ticaretinde bu tür anlaşmalar büyük yer tutmaktadır.

## II – Karşılıklı Ticarete Yol Açan Nedenler

Bu nedenleri açıklarken meseleye değişik ülke grupları açısından yaklaşmak yararlı olacaktır. Başka bir ifade ile, farklı özelliklere sahip ülkelerin karşılıklı ticarete



## KARŞILIKLI TİCARET

yönelmeleri kendilerine özgü nedenlerden kaynaklanmaktadır.

A— Doğu Bloku: Bilateralizm, Sosyalist ülkeler arasındaki ticaretin en önemli özelliğidir. Doğu Blokundaki biletarelizm tarihi, ekonomik, ideolojik ve kurumsal nedenlerden kaynaklanmaktadır. (1) İki Dünya Savaşı arasındaki dönemde Batı ile bütün ilişkileri kopmuş olan Sovyetler Birliği dış ticaret açıklarını finanse edecek kredileri sağlamakta büyük zorluklarla karşılaşmış ve bu nedenle ticari ilişkilerini devletler arasında yapılan anlaşmalarla düzenleme yoluna gitmiştir. Öte yandan anlaşmalara dayalı bir dış ticaret düzeni ilke olarak Sosyalist ekonomilere uygun düşen bir sistemdir. Bu ülkelerde dış ticaret ulusal planın bir parçasıdır ve plan hedefleri doğrultusunda yürütülmektedir. Bu sistemde ihracat, ihtiyaç fazlası malların elden çıkarılması, ithalat ise arzdaki yetersizlikleri gidermenin bir yolu olarak görülmektedir. Sosyalist bir ülkede makro planın temel amaçlarından birisi arz ile talep arasındaki genel dengeyi sağlamaktır. Ve böyle bir düzende dış ticaret bir belirsizlik unsuru oluşturmaktadır. Yani ithalat ve ihracattaki öngörülme yen değışiklikler ekonominin makro dengesini bozabilmektedir. İşte sosyalist ülkelerle özellikle 1950 li yıllarda hakim olan "trade aversion" yani ticarettten kaçınma eğilimi buradan kaynaklanmaktadır. (2) Buna karşılık bilateralizm, dış ticaretin neden olabileceği belirsizlik ve risk unsurunu minimum düzeye indirmektedir. İkili anlaşmalar doğrultusundaki ticaret, plan hedeflerinin gerçekleşmesine yardımcı bir ortam yaratmakta ve gerekli bağlantıların önceden belirlenen fiyatlar üzerinden yapılması istikrarı sağlamaktadır.

Doğu Blokunda bilateralizme yol açan bir başta neden ulusal paraların konvertibl olmayışıdır. Bilindiği gibi Doğu Bloku ülkelerinin paraları dolar mark gibi anahtar paralara ya da altına konvertibl değildir. Bu paraların diğer Blok ülkelerinin paraları ile de konvertibilitesi yoktur. Bu durum ihracatçı ülke açısından bir dış ticaret fazlasına sahip olmanın yararlarını azaltmaktadır. Örneğin Çekoslovakya'nın Bulgaristan ile ticaretinde bir fazla oluştuğunu varsayalım. Konvertibilitenin olmayışı nedeniyle Çekler bu fazlayı örneğin Rusya'dan mal almak için kullanamazlar. Öte yandan mal bazında konvertibilite yokluğu (commodity inconvertibility) Doğu ekonomilerinin önemli bir özelliğidir (3) Bu kavramı şöyle bir örnekle açıklayalım. Örneğin Sovyetler Birliğine mal satan bir ihracatçı elindeki ruble balansını istediği mala dönüştürememekle yani bu parayla istediği Sovyet mallarını alamamaktadır. Bu da yine

---

(1) Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Oygur H. Doğu-Batı Ekonomik İlişkileri H.Ü.İ. I. BF. No 9 Ankara 1985 Bölüm II. S. 17-41

(2) Brown A. Towards Theory of Centrally Planned Foreign Trade" Brown Neuberger (eds) International Trade and Central Planning. Univ of California Press, Berkeley 1968 S. 281

(3) Mc Millan CH. "The Bilateral Character of Soviet and East European Foreign Trade" Journal of Common Market Studies, Vol XIII 1975 S.8.



planlı ekonomi mantığının yarattığı bir sonuçtur. Elinde ruble balansı olan bir yabancıya Sovyetler Birliğinden istediği malı satın alması ulusal ekonomide plan yoluyla sağlanmış olan arz-talep dengesinin bozulmasına yol açabilecektir. Öte yandan sosyalist fiyat sisteminin bazı özellikleri de mal bazında konvertibiliteyi sakıncalı hale getirmektedir. Örneğin birçok sosyalist ülkede kıt da olsa belli bir malın planın öngördüğü amaçlar doğrultusunda iç piyasada maliyetin çok altında fiyatlarla satılıyor olması mümkündür. İşte bu durumda mal bazında konvertibilite mevcut ise dış talep bu mallara yönelecek ve dolayısıyla ülke çıkarlarına ters düşecektir. Kısacası fiyatlar ülke içindeki nisbi kıtlıkları yansıtmadıkça ve iç ve dış fiyatlar arasındaki kopukluk sürdükçe mal konvertibilitesi sakıncalı sonuçlar yaratabilmektedir. Böyle bir ortamda anlaşmalara dayalı bir mübadele kaçınılmaz olmaktadır.

Doğu Bloku içinde bilateralizmi daha da katı bir hale getiren uygulama "güçlü" mal "güçsüz" mal ayırımıdır. Güçlü mallar (hard goods) dünya piyasalarında kolaylıkla alıcı bulabilen yakıtlar, hammadde ve gıda maddeleridir. Güçsüz mallar (soft goods) ise Batıya ihracı nisbeten zor olan sınai mallardır. Son yıllarda petrol ve diğer hammadde fiyatlarının yükselmesiyle bilateral anlaşmalarda güçlü -güçsüz mallar için de denge sağlanmaya çalışılmaktadır. Yani güçlü mal, güçlü mal karşılığında ihraç edilmekte, buna karşılık güçsüz malın ithalatı aynı türdeki malın ihracı koşuluna bağlanmaktadır.

Görüldüğü gibi bilateralizm sosyalist sistemin özünden kaynaklanan bir olgudur. Ancak bu olgu aynı zamanda ülkeler arasındaki ilişkilerin istenen ölçüde gelişmesini de engellemektedir. Zaman içinde Blok içi ticaretin daha hızlı gelişmesi için yapılan çabalar yani çok yönlü bir ödeme sisteminin (multilateral payments basis) gelişmesi yönündeki çalışmalar fazla başarılı olamamıştır.

Comecon çerçevesinde enerji ve hammadde alanındaki işbirliği, anlaşmalı tica ticareti geliştiren bir başka önemli nedendir.

Sovyetler Birliği yakıt ve hammaddeler açısından çok büyük zenginliklere sahiptir. Ancak diğer Blok ülkelerinde durum farklıdır. Bu nedenle Doğu Avrupa ülkeleri büyük ölçüde Sovyetlerin doğal kaynaklarına bağımlıdır. Ne varki bu doğal kaynakların geliştirilmesi ve işlenmesi Sovyetler açısından büyük yatırımları gerektirmektedir. İşte bu nedenle Sovyetler söz konusu kaynaklardan yararlanmak isteyen Doğu Avrupa ülkelerinin bu projelere katkıda bulunmalarını istemektedir. Böylece örneğin Polonya ya da Çekoslovakya sermaye ve işgücü sağlayarak katıldığı bir doğal gaz projesinden aynı olarak yararlanmaktadır. Dostluk Petrol Boru Hattı, Mir enterkonnekte Elektrik Projesi, Orenburg Gaz Boru Hattı, Urallardaki Asbest Projesi hep bu işbirliği çerçevesinde ve anlaşmalara bağlı olarak gerçekleştirilen projelerdir. Böylece doğal kaynaklar, sermaye ya da emek ile takas edilmiş olmaktadır.



## II. Az Gelişmiş Ülkeler

Döviz darboğazı ya da ödemeler dengesinden kaynaklanan sorunlar birçok az gelişmiş ülkeyi anlaşmalı ticarete iten temel nedendir. Döviz darboğazı içinde olan bu ülkeler anlaşmalı ticaret sayesinde kendileri için önemi olan ancak döviz darboğazı nedeniyle serbest piyasadan temin edemedikleri birçok malı ve özellikle teknolojiyi satın alabilmektedirler. Buna en güzel örneği ülkemizden verebiliriz. Doğu Avrupa ülkeleriyle ticaret toplam ticaretimizin nisbeten önemsiz bir kısmını oluşturmaktadır. Ancak ödemelerle ilgili sıkıntıların arttığı dönemlerde bu ülkelerle ilişkilerimizin bariz bir biçimde geliştiği görülmektedir. Nitekim 1953-58 döneminde toplam ticaretimizin 1/5 'i bu bölgeye kaymıştır. 70'li yılların sonunda da yine ekonomik gelişmelere paralel olarak Sosyalist ülkelerle ticaretin hacmi önemli ölçüde artmıştır. Anlaşmalı ticaret, aynı çerçevede içinde birçok az gelişmiş ülkeye başka pazarlarda alıcı bulamayacağı malları elden çıkarma imkanı sağlamaktadır. Örneğin Endonezya'da inşaat ve benzeri alanlarda ihaleyle iş alan yabancı şirketler, ithal ettikleri makine ve teçhizat bedeli kadar yerli mamulleri ihraç etmeyi taahhüt etmektedirler. Türkiye'nin özellikle geçmiş senelerde Doğu Avrupalı ülkelerle ticaretini tütün ya da başka bazı geleneksel malla finanse etmesi de aynı olguya bir örnek teşkil etmektedir. Daha sonraki yıllarda ise imzalanan ikili ticaret anlaşmalarıyla Türkiye birçok sanayi tesisin finansmanını (ör. Yatağan Termik Santrali, Seydişehir tesisleri vs.) önceden belirlenmiş mallarla gerçekleştirmiş, böylece önemli ölçüde teknoloji transferi kit döviz kaynakları tasarruf edilerek sağlanmıştır.

## III. Karşılıklı Ticaretin Avantajları ve Yarattığı Sorunlar:

Daha önceki açıklamalarımızdan anlaşılacağı gibi karşılıklı ticaret temelde bazı zorunluluklardan kaynaklanmaktadır. Ancak bilateralizm bunun ötesinde taraflara belli yararlar da sağlamaktadır. Bu yararları şöyle özetleyebiliriz.

Karşılıklı ticaret bir ülkenin ihtiyaç duyduğu fakat rezervlerinin yetersiz olduğu nedeniyle serbest dövizle satın alamadığı mal, hizmet ve teknolojinin ithaline imkan vermekte, aynı zamanda başka koşullarda satmakta zorlanacağı mallar için yeni pazar imkanları sağlamaktadır. Bu çerçevede içinde karşılıklı ticaretin önemli bir teknoloji transfer aracı olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Genellikle bu mekanizma ile Batılı şirket teknolojisini bir az gelişmiş ülkeye ya da bir Doğu Bloku ülkesine devretmektedir. Böyle bir anlaşma her iki tarafa da belli avantajlar sağlamaktadır. Batılı şirket bu yolla büyük bir olasılıkla artık değerini ve özelliğini kaybetmeye başlayan, demode olma yolundaki teknolojisini elden çıkarma imkanı bulmaktadır. Ancak böyle bir teknoloji dahi birçok hallerde karşı tarafa sanayiini modernize etme imkanını sağlamaktadır. Doğu-Batı ticaretinde Doğulu taraf "buy-back" anlaşmalarına dayalı sınıai işbirliği girişimlerini özellikle tercih etmektedir. Çünkü bu yolla normal şartlarda piyasadan satın alamayacağı en son teknikleri sürekli bir akışla sağlaması ve aynı şekilde bu tekniklerle ürettiği mamullere sürekli ve istikrarlı bir pazar temin etme-



si mümkün olmaktadır. Batılı taraf ise aynı yolla bazı hammaddelerden, ucuz işgücünden ve sorunsuz bir işgücü piyasasının avantajlarından yararlanmaktadır.

Anlaşmalı ticaretin sağladığı bir başka önemli yarar da belirsizlik ve dalgalanmaları azaltarak ülkelerin ihtiyaç duyduğu istikrarı sağlamasıdır. Önceden belirlenmiş fiyatlar ve koşullar üzerinden yapılan alışveriş planlı ekonomilerde olduğu kadar piyasa ekonomileri için de bir avantajdır. Nitekim son yıllarda petrol ticaretinin birçok ülke tarafından anlaşmaları bağlı bir biçimde yürütülmesi böyle değerlendirilmelidir. Geçirilen tecrübeler petrol gibi mallarda arzın sürekliliğinin ve fiyat istikrarının sağlanmasının ne kadar önemli olduğunu ortaya koymuştur.

Taraflara çeşitli avantajlar sağlayabilen karşılıklı ticaret, öteden beri çok ağır eleştirilere hedef olmuştur. Bu konuda yaygın bir görüş şöyle özetlenebilir. Bir ülkenin üretim maliyetinin en düşük olduğu ülkeden mal alması ve malını en yüksek fiyatla satması ancak çok yönlü (multilateral) bir ticaret ile mümkündür. Bilateral ticaretle ise çoğu zaman böyle bir tercih şansı bulunmamaktadır. Yani en uygun alıcıyı satıcıyı ve fiyatları seçmek mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla bilateral ticaret "pahalı" bir ticarettir. Masa başında saptanan ve üzerinde anlaşılan fiyatlar çoğu zaman malların gerçek değerlerini aksettirmemektedir. Üstelik böyle bir sistem pazarlığa ve ona bağlı olarak baskıya açık bir sistemdir. Anlaşmaya oturan taraflardan hangisinin ekonomik ve politik gücü fazlaysa karşı tarafa kendi koşullarını kabul ettirmesi mümkün olmaktadır. Bu uygulamanın bir başka sonucu da aynı malın çeşitli ülkelere farklı fiyatlarla satılmasıdır. Örneğin Doğu Bloku içindeki ticarete ortaya çıkan fiyat farklılaşmasının "dünya kiliring tarihinde görülmemiş boyutlara" ulaştığı bilinmektedir (4) Bu fiyat farklılaşması dolaylı olarak başka bir sakıncalı duruma yol açmaktadır ki bu, reeksport olayıdır. Anlaşmalı ticaret ile ithal edilen bir malın başka bir ülkeye reeksportu ise üretici ülke açısından çok yönlü sakıncalar yaratmaktadır.

Anlaşmalı ticaretin bir başka olumsuz özelliği, zaman alıcı ve bürokrasiyi artırıcı niteliğidir. Özellikle fiyatların oynak olduğu dönemlerde anlaşmaların çok daha külfetli ve sorunlu cereyan ettiği bilinmektedir.

Takas ve kliringe dayalı mübadele düzeni, temelde, ticaretin gelişmesini önleyici bir nitelik taşımaktadır. Sistemin mantığından kaynaklanan dengeleme zorunluluğu taraflar arasında alışverişe bir sınır getirmektedir. Ticaretin gelişmemesi ise ekonominin uzun vadeli gelişme potansiyelini etkilemektedir.

Bilinen bütün sakıncalarına rağmen karşılıklı ticaret uluslararası ilişkiler içindeki yerini muhafaza etmektedir. Hatta dünya ekonomisinin ciddi bunalımlarla karşılaştığı 1980'li yıllarda bilateralizmin daha da global bir işlerlik kazanmağa başladığı dikkat çekmektedir.

---

(4) Auch, S. *Theory and Practice of CMEA Cooperation*, Budapest, Akademiai Kiado 1977, s.79

## KARŞILIKLI TİCARET

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde bilateralizm çoğu zaman kronik ödemeler dengesi problemlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Ne var ki akılcı ve iyi düzenlenmiş bir karşılıklı ticaret politikasının yukarıda da belirtildiği gibi, belli avantajlar sağlama potansiyelini taşımaktadır.



